

Əlişir Nəvai və Məhəmməd Füzulinin dərdmənd aşiqləri

Yaşar Qasimbəyli
Filologiya elmləri doktoru
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
E-mail: yashargasimov@yahoo.com

Annotasiya. Məqalədə türkdilli poeziyanın iki böyük nümayəndəsi – Əlişir Nəvai və Məhəmməd Füzulinin özünəməxsus poetik inikas tərzindən bəhs edilir. Özünəqədərki Şərq şeiriyyətinin ən böyük uğurlarını yaradıcı surətdə mənimsəyən və inkişaf etdirən Əlişir Nəvai özündən sonrakı türkdilli və farsdilli poeziyaya həyatbəxş təsir göstərmişdir. Türk xalqlarının ədəbiyyatında ustad Əlişir Nəvai ənənələrini yaradıcı surətdə davam və inkişaf etdirən qüdrətli sənətkarlardan biri böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulidir. Bu iki dahi sənətkarın yaradıcılıq əlaqələri təkcə bir və ya bir neçə poetik nümunənin həmahəngliyi ilə səciyyələnmir. Nəvai və Füzuli poetik dünyalarının bənzərliyinin mahiyyətində ictimai gerçəkliyə münasibətindəki və bədii inikas tərzindəki uyğunluq yatır. Ən mühümü isə bundan ibarətdir ki, öz möhtəşəm yaradıcılıqlarında sevgi lirikası ilə ictimai məzmunlu ifadə tərzini birləşdirən, eşqə qəzəllərinə insan dərdlərini və həyat faciələrini sığdırmağı bacaran bu sənətkarların poetik yolu sonrakı az qala 500 illik milli söz sənətimizin əsas təməyülünə çevrildi.

Açar sözlər: Şərq lirikası, lirik üslublar, Əlişir Nəvainin poetik yolu, Məhəmməd Füzulinin lirik üslubu, Füzuliyano bədii inikas tərz

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 10.01.2024; qəbul edilib – 24.01.2024

The Unhappy Lovers of Alisher Navoi and Mahammad Fuzuli

Yashar Gasimbeyli
Doctor of Philological Sciences
Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS
E-mail: yashargasimov@yahoo.com

Abstract. The article examines the unique style of poetic reflection of two great representatives of Turkic poetry, Alisher Navoi and Mahammad Fuzuli. Alisher Navoi, who creatively absorbed and developed the greatest achievements of Eastern poetry before him, had a life-giving influence on the Turkic and Persian poetry of those who followed him. One of the brightest representatives of art, who creatively continued and developed the traditions of master Alisher Navoi in the literature of the Turkic peoples, is the great Azerbaijani poet Mahammad Fuzuli. The creative relationship of these two brilliant artists is characterized not only by the harmony of one or several poetic images. The essence of the similarity of the poetic worlds of Navoi and Fuzuli lies in the correspondence of their attitude to social reality and the style of artistic reflection. The most important thing is that the poetic path of these artists, who combined love lyrics with a socially significant style of expression in their

magnificent works and managed to include human sorrows and life tragedies in their love ghazals, became the main direction of our national verbal art for the next almost 500 years.

Keywords: Eastern lyrics, lyrical styles, the poetic path of Alisher Navoi, the lyrical style of Mahammad Fuzuli, the style of artistic reflection of Fuzuli

Article history: received – 10.01.2024; accepted – 24.01.2024

Giriş / Introduction

XV əsrin dahi müəffəkir şairi Əlişir Nəvainin mükəmməl və möhtəşəm bədii yaradıcılığı bütün türk ellərinin ədəbiyyatına həyatbəxş təsir göstərmişdir. Dahi sənətkarın söz sənətinə, xüsusən, lirik poeziyaya gətirdiyi yeniliklərin əksər istedadlı qələm sahiblərinin əsərlərində əks-səda verdiyi məlumdur. Əlişir Nəvainin məhəbbət lirikasının mənəvi-estetik cəhətdən zənginləşməsinə və dərinləşməsinə verdiyi töhfələr misilsizdir. Türk xalqları poeziyasının fikri-fəlsəfi yöndən inkişafı və kamilləşməsi, lirik şeiriyyətdə çoxqatlılıq və çoxmənalılıq bədii təfəkkürdə aparıcı təməyülə çevrilməsi şübhəsiz ki, Əlişir Nəvai dühasının ümumtürk etnopoetikasında yaratdığı möcüzələrdir. Qeyd etmək lazımdır ki, dünyada tayı-bərabəri olmayan bu şeiriyyət xəzinəsi – “Xəzayin ül-məaniy” (“Mənalər xəzinəsi”) böyük şairin ömrü boyu və az qala yarımsənlik ədəbi fəaliyyəti ərzində meydana gəlmiş düşüncələrini özündə əks etdirmişdir.

Əsas hissə / Main part

Əslində dörd mükəmməl divandan – “Gərayib üs-sığar” [2], “Nəvadir üs-şəbab” [3], “Bədaye ül-Vəsət” [4] və “Fəvayid ül-kibər” [5] adlanan divanlardan ibarət olan “Xəzayin ül-məaniy” bugün də bəşəriyyətin bədii-estetik təkamülünə güclü təsir göstərmiş ədəbi-tarixi abidələrlə bəzən dəyərləndirilməkdədir. Məsələn burasındadır ki, Əlişir Nəvainin Şərq bədii təfəkkürünə gətirdiyi yeniliklər təkcə bədii-estetik forma və şəkil ilə, lirik janrların strukturu ilə bağlı deyildi. Əlişir Nəvai müraciət etdiyi ədəbi-janrların fikri-fəlsəfi miqyaslarını və qayəvi-estetik məzmununu təzələməyi də bacarmışdı. Dahi sənətkar sevgi lirikasını həyat və cəmiyyət haqqında dərin düşüncələrlə zənginləşdirmiş, ictimai-fəlsəfi görüşlərini də eşqə qəzəllərində əks etdirməyə çalışmışdır. Şairin yaradıcılığında bu estetik keyfiyyət, demək olar ki, onun həтта erkən qələm təcrübələrində, ədəbi-bədii fəaliyyətinin başlanğıc mərhələsində də özünü büruzə verməyə başlamışdır. Əlişir Nəvainin bədii yaradıcılığının əvvəllərinə aid olan və onun “Gərayib üs-sığar” divanında yer almış ən məşhur qəzəllərindən birində biz şairənin dördin özünəməxsus ifadəsini görürük:

*Qara gözüm kəlu mərdumluğ emdi fən qılğıl,
Gözüm qarasında mərdüm kimi Vətən qılğıl.*

*Yüzün gülünə köngül rəvzasın yasa gülşən,
Qədin nihalına can gülşənin çəmən qılğıl.*

*Təkvərinə bağır qanından xına bağla,
İtinə qəmzədə can rəştəsin rəsən qılğıl.*

*Fəraq dağında tapılsa, toprağım, ey çərx,
Xəmir etib yana ul tağda köhkan qılğıl.*

*Yüzün vüsalına yetsin desən könülləri
Saçını başdan-ayaq çin ilə şikan qılğıl.*

*Xəzan sıpahına, ey bağban, eməs mane
Bu bağ damında gər iynadən tikan qılğıl.*

*Yüzündə təri görüb ölsəm, ey rəfiq, mən
Güləb ilə yuyub gül yarpağından kafən qılğıl.*

*Nəvai əncüməni şəvq can əra düzsən,
Anın başağılıq, oxun şəm'i əncümən qılğıl. [2, s.298]*

Yuxarıda misal gətirdiyimiz "Qara gözüm" qəzəli böyük şair yaradıcılığının birinci mərhələsinin sonlarına aiddir. Tədqiqatçıların fikrincə, bu şeiri müəllif 20-22 yaşlarında qələmə alıb. Qəzəlin "Xəzayin ül-məaniy" adlanan dörd divandan ibarət böyük divanın tərkibindəki ilk divana – "Gərayib üs-sığar"ə daxil edilməsi də bu fikri qüvvətləndirir. Qeyd etmək lazımdır ki, dahi şairin gənclik çağlarında yazdığı bu şeirdə də Nəvəinin əksər eşqanə qəzəllərinə xas olan bülür kədər, munis və emosional bir qəm vardır. Şairanə dərdin mahiyyətini və məgzini müəyyən edən bu gözəl qüssə yalnız sonsuz yar həsrətinin nəticəsi deyildi. Müəllifin dərdi o qədər və o dərəcədə dözülməzdir ki, ürək qanı sevgilisinin atının dirnaqlarına xına olmasını, hər şeydən əziz can rıftəsinin isə yarın itinin boynunda "rəsən" – boyunbağı (itin boynundakı xalta!) olmasını özünə yeganə və ən böyük təsəlli hesab edir ("Təkvərinə bağır qanından xına bağla, İtinə qəmədə can rıftəsin rəsən qılğıl"). Sonsuz şairanə təxəyyül və təfəkkürün məhsulu olan bu misilsiz istiarələr lirik qəhrəmanın sevgi ehtirasları ilə birgə həm də onun çərəsiz dərdədən dağılanan qəlbinin ruhi-psixoloji vəziyyətini əks etdirir. Həqiqətən, "Adəmi erson cəməllə adəmi Anı kün yox xalq qəmidən qəmi", – deyə Nəvəinin eşqanə və xəlqanə qəmləri Füzuliyənə qüssə dərəcəsinə yandırıcı və öldürücüdür. Dahi özbək şairinin məhz gənclik çağlarında yazdığı və "Gərayib üs-sığar"dan yer alan başqa bir qəzəlinin isə "Ölüm" rədifli olması da təsadüfi deyildi. Gənc lirik "mən" cavabsız sevgi və vəfasız dünya iztirablarından qurtulmaq üçün səmimi-qəlbədən həyatı və olumu inkar edərkən, öz cavan canına ölüm arzulaırdı:

*Hər il görmə rəva canıma bəpəyan ölüm,
Tiyğ erür kim, xoş durur az ağrıqı asan ölüm*

*Can verib istərənə ölməyi ölüm xəbraq ki, can
Canın ölməkdir çu istəydir mənə canan ölüm.*

*...Dərdi hicran sə'bu yetməz şərbəti vasil, ey təbib,
Guyakim uşbu dərdimə erür dərman ölüm. [2, s.337]*

Əlişir Nəvəinin farsdillli və türkdillli sələflərinin yaradıcılığında sıx-sıx rast gəlinməyən bu estetik keyfiyyətin ustad yaradıcılığının əsas təmayülünə çevrilməsini görkəmli Nəvəişünaslar vurğulamışlar [1, s.9]. Bu baxımdan Əlişir Nəvəinin ən istedadlı davamçılarından və şagirdlərindən olan Məhəmməd Füzuli öz orijinal yaradıcılığında dahi ustadının məhz bu yöndəki bədii kəşflərini və yeniliklərini yüksək qiymətləndirmiş, onları XVI əsrin və sonrakı dövrlərin mühüm bədii-estetik inikası tərzinə çevirməyə can atmışdır. Məhəmməd Füzulinin ən gözəl və mükəmməl qəzəllərində biz bu təmayülün hökmran olduğunu, ümumtürk bədii təfəkküründə Əlişir Nəvai və Məhəmməd Füzuli

poetik inikas və ifadə tərzinin, özünəməxsus üslublarının üzvi surətdə birləşdiyinin, bir-birini tamamladığının şahidi olur.

Klassik Şərq sairələrinin, o cümlədən Füzulinin lirikasında həttə cazibədar sevgi yaşantıları, intim duyğularla süslənmiş şeirlərində də həmişə munis bir qəm, könülləri, yandıran məhrəm bir kədərini istisna duyursan. Dahi şairin insan və həyata, onları yaradan ilahi varlığa sonsuz sevgilər və pərəstişlə yoğrulmuş şeirlərindəki qeyd etdiyimiz özünəməxsus munis qəm və məhrəm kədər Füzuli istedadının və sənətinin də milli etiketi, vətəndaşlıq pasportudur. Çünki ictimai dərdin və intim – ilahi sevginin bu cür və bu dərəcədə ideal harmoniyası nainki Azərbaycan poeziyasında, həttə bir çox Şərq klassiklərinin yaradıcılığında da az rast gəlinir. Dahi sənətkarın milli-bədii təfəkkürümüzün zirvəsi sayılan qəzəllərində yanar eşq və atəşin dərd təyinatlı beytlərin bir-birini tamamladığını görürük.

*Dost bəpərvə, fələk bərahm, dövrən bəstükün,
Dərd çox, həmdərd yox, düşməni qəbi, tale zəbur. [8, s.187]*

Məhəmməd Füzulinin ən məşhur ictimai-fəlsəfi məzmunlu beytlərindən birində həm müəllifin, həm də onun sevgi-sevə tərənnüm etdiyi aşqlarının yaşadığı mühitin mükəmməl bədii əksi və obrazı ilə qarşılaşıq. Füzuli də, onun sevimli qəhrəmanları da bu amansız mühitin sakinləri, fəvqaladə dərəcədə əzilən və zülm əsarətində inləyən ölkənin vətəndaşlarıdır. Öz zamanının və yaşadığı cəmiyyətin haqsızlıqlarını, insanı alçaldan qadağalarını, misilsiz faciə və iztirablarını həmişə və hər dəfə açıq-aşkar, birbaşa zaman hakimlərinə söyləmək isə bir neçə cəhətdən əlverişli və effektiv deyildi. Birincisi, bütün dövrlərdə olduğu kimi, orta əsrlərdə də sənətkar və səltnət, şair və hakimiyyət qarşılıqlı Qərbo nisbətən Şərqdə daha kəskin və qanlı sociyyəyə malik idi. Mənsur Həllacın, Nəsiminin, Türküstanda Babarəhim Məşrəbin və başqalarının taleyini yaşamaq təhlükəsi, qorxusu həttə Füzuli kimi sakit və mülayim sənət adamlarının taleyində də təkrarlana bilərdi. İkinci mühüm səbəb isə ümumən söz sənətinin, xüsusilə də lirik poeziyanın xisləti və təbiəti ilə bağlı idi. Lirikanın bədii inikas və ehtiva tərz, ictimai gerçəkliyi təhlil və dəyərləndirmə üsulları ictimai-siyasi ittiham və ifşa üslubunu demək olar ki, həmişə özünə yaxın buraxmayıb və qəbul etməyib. Lirikanın əsas silahı və təsir vasitəsi zərif və cazibədar obrazlılıqdır. Bu özünəməxsus bədii inikas tərz və obrazlılıq isə müxtəlif, rəngbərəng bədii təsvir vasitələri – təşbeh və bənzətmə, mübaligə və zərif istiarələr, mürəkkəb bədii-fəlsəfi rəmzlər və rəmzi metaforik fiqurlardan ibarətdir. Nizami Gəncəvi və Əmir Xosrov Dəhləvi öz dövrünün qəbahət və eybəcərliklərini məşhur "Xəmsə"lərində, Sədi, Hafiz, Nəsimi, Nəvai və Füzuli isə həttə o dövrün şahlarının və şahzadələrinin, üləmə və hakimlərinin, sərkərdə və pəhləvanlarının, Vətən gözəllərinin və ən şöhrətli müğənnilərinin dillər əzbəri olan eşqanə qəzəllərində ifadə etməyə üstünlük verirdilər. Bu mürəkkəb və son dərəcə yüksək məsuliyyət, istedad tələb edən bədii üslub bir neçə cəhətdən əlverişli və səmərəli idi. Bir tərəfdən dövrün dahi mütəfəkkir və sənətkarları öz dərin və kəskin ictimai-fəlsəfi fikirlərini pərdəli şəkildə, mətnaltı ifadə etmək imkanı qazanır, ikinci tərəfdən isə bununla öz əsərlərinin daha geniş auditoriyada və oxucular arasında yayılmasını təmin etmiş olurdular. Məhz elə bu səbəbdən də ulu babalarımız Əlişir Nəvai və Məhəmməd Füzulinin məhəbbətliə yoğrulmuş eşqanə qəzəllərini oxuyarkən və onlar haqqında düşüncəyə biz orta əsrlərin bu danılmaz və inkaredilməz həqiqətlərini dərk etməli və yadımızda saxlamalıyıq.

Amma bütün bunlara baxmayaraq, biz yenə də əsrlərdən bəri klassik lirikamızın Məcnunları tərəfindən təkrar və təkrar səsləndirilən düşündürücü suallar üzərində baş sındırmalı oluruq: nəyə görə Füzuli eşqinin səmasında həmişə kədər buludları – qəm karvanları köç etməkdədir? Nə üçün onun poeziyasının ənginliklərində əzəmətli eşq sonsuz həsrətlə qol-boyundur? Nə səbəbə Füzulinin şeir günəşi həmişə qəm buludlarının içindən sıyrılıb çıxmaq istəyir?! Füzuli sevgisi həznə, qüssəylə niyə qandaşdır, əkidir? Və nəhayət, bu qədr dörd-ələmlər girdabında əsir olan qəlbində Füzuli necə sevgə və sevinə bilir, hicranlar və həsrətlər atışında yanımsız könlündə qərib və yazıq sevgisinə hansı iradə və

*Pənbeyi-daği-cünun icrə nihandır bədənım,
Diri olduqca libasım budur, ölsəm, kafənim.* [8, s.151]

*Canı canan diləmiş, verməmək olmaz, ey dil,
Nə niza eyləyəlim, ol nə sənindir, nə mənim. [8, s.151]*

*Daş dələr ahim oxu şəhdi-ləbin şövqindən,
Nola zənbur evinə bənzəsə, beytülhəzanim.* [8, s.151]

Dördüncü və beşinci beytlərdə də aşiqin fəvqəladə azablarından doymaması, onun şəxsinin poetik təsvirə zorla sığan çevrilmələri, nəhayət, şəxsiyyətinin itməsi Füzulinin sehrli qələminin gücüylə vəsf edilir. Bütün bu görünən-görünməz azablara aşiq nə üçün dözüb, necə tab gətirib suallarıma və ümumən, misilsiz dərəcədə faciə sınaqlar, insan iradəsindən kənara çıxan hallara, hətta müəllifinin özünün də heyrləndiyi halatlara mühim dölil-sübut kimi qəzəldə yeganə bir beyt mövcuddur. Dərd və həsrətdən tir-tir titrəyən bu misralardakı ümid ışırtısı, həyat işığı şəiri də, bizi də sevindirir. Füzuli dəhiyana bir məharətlə homişə tərənnüm etdiyi ən üsyankar dərdləri və qəzəbini də sevgi hisslərinin zərif qanadlarında dünyaya və bizə ərməğan etməyi bacarır. Düz o dünyanın qapısına qədər gedib çatmış aşiqi – bu dünyaya, o cümələndən İraqın cəhənnəm qədrə dəhşətli mühitindən bezmiş şairi yaşamağa səsləyən – ahənərbə kimi çəkin güc aşağıdakı satırlarda əks edib:

*Bülbülü – qəmzadəyam, bağü-baharım sənsən,
Dəhənü qəddü rüxtün qönçəvü sərvü səmanim.* [8, s.151]

*Edəməñ tərķ, Füzulī, səri-kuyin yarın,
Vətənimdir, vətənimdir, vətənimdir, Vətənim. [8, s.151]*

Füzülini ürkədən sevən, onun qəzəllərini qəlbindəki məhrəm və munis duyğuların əsl dostu hesab edən intellektual oxucu, şeiriyyət şeydəsi təbii olaraq bu cür düşüncə və belə bir sual verə bilər; Füzüli öz yaradıcılığında məhəbbətin tərənnümünə niyə bu qədər aludədir? Onun əksər əsərlərində, dərindən və fəlsəfi şeirlərində də Füzüliyənin eşqin tərəvətlı nəfəsi səzilməkdədir. Təbii ki, Füzüli yaradıcılığının bir sıra görkəmli tədqiqatçıları da dahi sənətkar sənətinin bu özəlliyinə və sirrinə diqqət yetirmişlər. Füzülinin sevgi lirikasının sentimental və dar intim mündəricəni inkar edən ictimai-fəlsəfi məzmunla və düşüncələrlə zənginləşdirilmiş onlarla, yüzlərlə nümunələri tək-cə yarandıqı orta əsrlərin konservativ ədəbi mühiti üçün deyil, XXI əsrin postmodernist ziyalı-oxucusu üçün də öz təzə-tərliyini qoruyub saxlaya bilməşdir. Akademik Məmməd Cəfər hələ ötən əsrin 40-cı illərində bizim bu gün baş sındırğımız problemlərə həssaslıqla yanaşmış, qiymətli mülahizələrini bildirmişdi: “Füzüli nədən özünə aşiqlik hüququ, aşiq adı qazandırmığa say edir və bununla da iftixar edir?” [6, s.19] Həqiqətən də, Füzüli eşqi tərənnüm etməsi, sevgi duyğularının gözəl və cazibədar vəsfi ilə qürrələnilir və səmimi qəlbədən nəşələndirir. Dahi sənətkar xalq arasında, el çində və cəmiyyətin ən yüksək dairələrində məhəbbət şairi, dövrən aşiqi, sevgi dünyasının və duyğularının misilsiz nəğməkarı kimi tanınmasını və ətiraf olunmasını istəyirdi. Ayrı-ayrı qəzəllərində əzabkəş şair

bunları yeri gəldikcə vurğulayırdı. Aşağıdakı misraları oxuyarkən, təcrübəsiz oxucu, həqiqətən, Füzulinin "Aşiqi – sadiq" rütbəsini almağı həyatının baş məqsədinə çevirdiyinə, Məcnunu isə əməlli-başlı qışqandığına inana bilər:

*Məndə Məcnundan füzun aşiqlik istedadı var.
Aşiqi – sadiq mənəm, Məcnunun ancaq adı var.* [8, s. 99]

Ustad Füzulüşünas yazır: "Şair istəyir ki, hamı onu aşiq deyə çağırınsın, aşiq deyə tanınsın və onda yüksək aşiqlik istedadı olduğunu təsdiq etsin. Bunun üçündür ki, Füzuli qəzəllərinin çoxunda özünü tez-tez keçmiş zamanların, qərinələrin məşhur aşiqləri ilə müqayisə edir və özünü zamanəsinin yeni qüdrətli aşiqi adlandırır" [7, s.19]. Füzuli yalnız "özünün zamanəsinin yeni qüdrətli aşiqi adlanmasını" yox, "mənəm indi rüsvayi-eşq" deyə, dövrünün "rüsvayi-aşiqi" kimi məşhur olmağı belə arzulayır:

*Sürdü Məcnun növbətin, indi mənəm rüsvayi-eşq,
Doğru derlər: hər zaman bir aşiqin dövrəndir.* [8, s. 96]

Füzuli nə səbəbə özünün zamanın ən qüdrətli və həqiqətpərəst, ədalətpərvər sənətkarı deyil, məhz Məcnunu "rüsvayi-eşq"i olmağa və adlanmağa can atıb? Bu suala füzulüşünaslardan əvvəl müəllifin özü də zaman-zaman cavab verib. Təbii ki, Füzulinin cavabları onun müxtəlif qəzəllərində əks olunub. Və həmin cavablar bizi düşündürən problemi fərqli mövqelərdən aydınlaşdırır. Məsələn, "Olur" rədifli qəzəlində müəllifin yanaşması maraqlıdır:

*Hüsnün olduqca füzun, eşq əhli artıq zar olur,
Hüsn nə miqdar olursa, eşq ol miqdar olur.* [8, s.84]

Bu şeirində Füzuli nəinki eşqin tərifini və təbiətini məharətlə ümumiləşdirir. Eşqin dərəcəsini də açıq göstərir. Eşqin mənbəyini bizə nişan verir: "Hüsn nə miqdar olursa, eşq ol miqdar olur". Şair eşqi – həyatın mənası, əsl məzmunu olaraq dəyərləndirir. Cəhənnəm qorxusu, cənnət vədləri aşiqlərin vecinə deyil. Çünki eşq ləzzəti, məşuqənin vüsali aşiqlər üçün əsl cənnətdir. Beləliklə, müəllif eşqi sadəcə olaraq vəsf etməklə kifayətlənmir, eyni zamanda bir neçə mühüm ictimai-fəlsəfi fikri irəli sürür və missiyanı yerinə yetirir. Eşq dərjini də şair aşiqə mənəvi güc, iradə bəxş edən xüsusi bir hal kimi dəyərləndirir. Ona görə də aşiqin dərjəsinə dəvə etsələr, o mütləq bimar olur – ağır xəstələnir. Ən mühümü isə Aşiqlik – öz zamanında və mühitində hamıdan seçilmək və fərqlənmək deməkdir. Bu ciddi fərqlə görə də çoxları, hətta özlərini ilahi və insani elmlərin bilicisi sayan zahidlər belə aşiqlərin səviyyəsinə heç vaxt yüksələ bilmirlər. Çünki məhəbbət elə bir sirli-sehrli meydir ki, onu dadanlar **huşyar** olurlar, yəni daha ayıq və ağıllı insan statusunu qazanırlar. Füzuli özünü və qəhrəmanlarını aşiq kimi ona görə təqdim və tərənnüm edir ki, onlar dövrün və cəmiyyətin ən dərin zəkali, qüdrətli və döyüşkən adamlarıdır. "**Huşyar**"lıq – ayıqlıq, həssaslıq və anlamaqlıq kimi qiymətli keyfiyyətləri ilə hamıdan seçilmələri Füzuli aşiqlərinin özəlliyi və əsas mənəvi-estetik xüsusiyyətidir. Elə orta əsrlərin qaranlıqlarını nurlandırmaq üçün də "Eşq sevdasına sərf eylər Füzuli ömrünü", – deyə müəllif vurğulayır. Və onu da əlavə etməyi unutmur ki, "Bilməzəm, bu xəbi-qəflətdən qaçan bida olur?" Bu, həm də dahi səmimiyyətinin və təvəzökarlığının bir ifadəsidir. Əslində, böyük şair eşq rəyasından oyanmağı, məhəbbət dünyasından bir anlıq da ayrılmağı xəyalına belə gətirmir. Zira dünya və insan faciələrini, öz doğma elinin-yurdunun müsibətlərini aramsız olaraq, nəfəs dərmədən ayıq və oyaq idrak süzgəcindən keçirtmək, ağıl və qəlb tərəzisində ölçməkdən ötrü müdəm və müttəssil "məhəbbət meyindən" içib "xəbi-qəflət"ə gün keçirmək zəruri idi. Bu həqiqətləri dərindən dərk etmək üçün bütün zamanların ölməz və köhnəlməz füzulüşünaslarından birinin eynən bu məsələyə baxışını xatırlayaq: "... çünki Füzulinin zamanında şairin vətəninə əsrlərdən biri davam edib gələn doğma

fikir mədəniyyətinə tamamilə zidd və yabançı olan dini mistika amirənə bir tövr ilə "İnsan, dünyanı sevmə, axirəti sev!" – deyib dururdu. Bu o zaman Şərqdə də, Qərbdə də belə idi. "İnsan, sevmə! Həyat əsl deyil, fərdidir", – deyə batil etiqadlar qarçısı zahidin və monaxın məşum səsi dünyanın hər tərəfində eşidilirdi" [6, s.20].

Mütəfəkkir aşiq təkcə "İnsan, dünyanı sev!" deməklə kifayətlənmirdi. Əslində bunu söyləmək hələ "hər şey həll oldu", demək deyildi. Həm də dünyanı sevilməyə layiq bir hala gətirmək də çox mühüm bir vəzifə idi. Dünya – məhəbbət, insan isə eşq üçün uyğun və münasib olmalıdır. Füzulinin zamanı və zamandaşları isə bir çoxlarının düşündüyü qədər sevilməyə layiq dərəcəyə çatmamışdı. Lirik "mən" in etirafını özünüz dinləyin və dəyərləndirin:

*Bunca kim, kuhisifət başımə daşlar urulur,
Dideyi-bəxtim oyanmaz, nə ağır uyğuludur!* [8, s.94]

Vətənin və xalqın dünyaca dərdlərini, sevgi dolu ürəyində daşıyan və yaşadan həssas aşiq ağır və əzablarının eli-yurdu pərişan etdiyindən xəcalət çəkirdi:

*Pərişan xəlqi-ələm ahü-afğan etdigimdəndir,
Pərişan olduğum xəlqi pərişan etdigimdəndir.* [8, s.95]

Farsdilli poeziyada möcüzələr yaratmış Əfzələddin Xaqani, Nizami Gəncəvi, Sədi, Hafiz, Rumi kimi Məhəmməd Füzuli də türkdilli şeirin bədii ifadə və düşüncə imkanlarını misilsiz dərəcədə genişləndirib, lirikada çoxmənalılıq və mürəkkəb semantik dərinliklərin, fikir və obrazlar silsiləsinin yeni-yeni nümunələrini kəşf etməyə müvəffəq olub. Bənzərsiz sevgi duyğuları ilə yığılmış duyğusal sətirlərin arasında gizlətdiyi ah-nalələri ilə arzumənd və səadətəmənd şair dünyanın vicdanını silkələyir, insanlığa ünvanlanmış fəryadları ilə müasirlərini insan olmağa səsləyirdi:

*Degil bihudə, gər yağsa fəlakətdən başımə daşlar,
Binasın işeyi-ahimlə viran etdigimdəndir.* [8, s. 95]

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, elmi müşahidə və müqayisəli təhlillərdən aydın olur ki, öz xalqını da Məcnun kimi sevmə həkim və "ründi-şeyda" aşiqin qanlı göz yaşlarında el-yurd və yar həsrəti üzvi surətdə birləşmişdir. Başqa sözlə, Füzulinin həyatsevər aşiqlərinin gözlərindən axan "qanlı su" da, prof. Bəkir Çobanzadənin həssaslıqla söylədiyi kimi, həm Bağdad gözəllərinin atasın eşqi, həm də Çin səddindən Avropaya qədər, Şərqi Türkdüstanın Ərəbistanacan bütün dünyaya səpələnmiş qalib və məzlum türk ellişinin ələmi, nisgili əks etmişdi. Bura Füzuli şeiriyyatındakı özünəməxsus sufianə nüans və çalarları da əlavə etsək, mütəfəkkir aşiqin bədii aləmindəki çoxqatlılıq və çoxmənalılıq cahan söz sənətinin misilsiz və bənzərsiz hadisələrindən biri kimi dəyərləndirilməlidir: "Ey Füzuli, olubam qorqeyi-girdabi-cünun, Gör nə qəhrin çəkirmə döndə-döndə dövrənin", – deyə dahi şair, həqiqətən də öz mühitinin və zamanının fəvqündə duran, mənəviyyatı və dünyagörüşü ilə neçə-neçə əsrlərin dərsələrini məharətlə ümumiləşdirib gələcək nəsillərə ötürməyi bacaran təkrarsız bir qələm sahibi idi.

Əgər həyatda və yaradıcılıqda başqa yol tutsaydılar, bizi bugün heyərləndirən Nəvai və Füzuli olmazdı, onların əsrlərdən bəri sevan könlülləri titrədən, çaşa gətirən sehrli möcüzələri doğulmazdı. Demək, aşiq olmaq, aşiq kimi yaşamaq və həmişə aşiqənə düşünmək Nəvai və Füzulinin ilahi missiyaları, həm də yerdəki etno-poetik təyinatları və tələləri olub. Eşq – ilahi və insani eşqə pərəstiş, aşiqənə duyum və düşüncə tərzə dahi şairlərimizin şeiriyyətinin beşiyidir. Başqa sözlə, aşiqənə

təxəyyül və təfəkkür manerası ilə Nəvai və Füzuli sənətinin mahiyyəti, onların son dərəcə mükəmməl və mürəkkəb bədii yaradıcılığının estetik inikas üsulları və sistemi anlamaqdır.

Ədəbiyyat / References

1. Abdulkodir Xayitmetov. Navoiy lirikasi. – Toshkent: “O'zbekiston” nashriyoti, 2015.
2. Alisher Navoiy. “Ġaroyib üs-sığar”. Mukammal asarlar to'plami. Yigirma tomlik. Uchunchi tom. – Toshkent: “Fan” nashriyoti, 1988.
3. Alisher Navoiy. “Badaye ül-vasaf”. Mukammal asarlar to'plami. Yigirma tomlik. Beshinchi tom. – Toshkent: “Fan” nashriyoti, 1989.
4. Alisher Navoiy. “Navodir üs-şabob”. Mukammal asarlar to'plami. Yigirma tomlik. To'rtinchi tom. – Toshkent: “Fan” nashriyoti, 1989.
5. Alisher Navoiy. “Fəvayid ül-kibar”. Mukammal asarlar to'plami. Yigirma tomlik. Oltinchi tom. – Toshkent: “Fan” nashriyoti, 1990.
6. Cəfərov, M. C. Füzuli düşündür. – Bakı: Elm və təhsil, 2019.
7. Əliyev, S. Füzulinin poetikası. – Bakı: Yazıçı, 1986.
8. Məhəmməd, F. Əsərləri. İki cildlik, I cild. – Bakı: “Azərbaycan ensiklopediyası” nəşriyyat-poliqrafiya birliyi, 1995.
9. Yokubjon Ishokov. Navoiy poetikası. – Toshkent: “Fan” nashriyoti, 1983.

Печальные влюбленные Алишера Навои и Мухаммеда Физули

Яшар Гасымбейли

Доктор филологических наук

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА

E-mail: yashargasimov@yahoo.com

Резюме. В статье рассматривается своеобразный стиль поэтического размышления двух великих представителей тюркоязычной поэзии Алишера Навои и Мухаммеда Физули. Алишер Навои, творчески освоивший и развивший величайшие достижения восточной поэзии, оказал живительное влияние на последовавшую за ним тюркскую и персидскую поэзию. Одним из ярких представителей искусства, творчески продолживших и развивших традиции мастера Алишера Навои в литературе тюркских народов, является великий азербайджанский поэт Мухаммед Физули. Творческие отношения этих двух гениальных художников характеризуются не только гармонией одного или нескольких поэтических образов. Суть сходства поэтических миров Навои и Физули заключается в соответствии их отношения к социальной действительности и стиля художественного отражения. Самое главное, что поэтический путь этих художников, соединивших в своих великолепных творениях любовную лирику с социально значимым стилем выражения и сумевших вместить в свои любовные газели человеческие печали и жизненные трагедии, стал основным направлением нашего национального словесного искусства на последующие почти 500 лет.

Ключевые слова: восточная лирика, лирические стили, поэтический путь Алишера Навои, лирический стиль Мухаммеда Физули, стиль художественного отражения Физули